

Voor- en nadelen van migratie op een rij

Piet Emmer & Hans Wansink

Wegsturen of binnenlaten? - 10 vragen en antwoorden over migratie.

Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij

De Arbeiderspers, 2005; 160 blz.; 14,95 euro;

ISBN: 90-295-2351-4

Wat zijn de voor- en nadelen van migratie? Dat is de centrale vraag die Piet Emmer en Hans Wansink trachten te beantwoorden aan de hand van tien gerelateerde vragen in een boekje dat beknopt de historische achtergronden, economische belangen en politieke context van migratie uiteenzet. 'Immigratie is een trauma geworden en over trauma's zwijg je maar liever', zo stellen de auteurs in de conclusie. 'Maar de migratie gaat door en door onze kop in het zand te steken berokkenen we Nederland schade.' (blz. 143)

Wegsturen of binnenlaten? is gericht op een algemeen publiek en heeft als doelstelling – zo kan men afleiden uit de inleiding – het debat over de wenselijkheid van migratie uit de 'taboe'-sfeer te halen en ook te verduidelijken, door het in een vergelijkend historisch perspectief te plaatsen. Het boek beoogt daarmee zowel enige afstand te nemen van de huidige post-Fortuyn politieke geladenheid van het onderwerp 'migratie' door een voornamelijk historisch perspectief te hanteren, alsook lessen te trekken uit het verleden en dus concreet positie te kiezen in het debat over de wenselijkheid van migratie. Slaagt het boek in deze opzet?

Voor zover de auteurs, hoogleraar geschiedenis resp. politiek commentator, met zo'n historische aanpak beogen enige afstand te nemen van het huidige debat, moet gezegd worden dat zij daar niet echt in slagen. Daarvoor staat het boek te vol met op-

merkingen en stellingnamen die te karakteriseren zijn als nogal kort door de bocht. Zo stellen Emmer en Wansink dat de vlucht in de islam van Turkse en Marokkaanse gastarbeiders 'uiter-aard' hun integratie in de Nederlandse samenleving belemmert, aangezien de islam fungeert als een wereldbeschouwing 'die zich afzet tegen goddeloze regimes en modernistische praktijken'. 'Zulke slecht integreerbare immigranten hadden we nog nooit gehad', concluderen de auteurs (blz. 21).

Emmer en Wansink kondigen overigens reeds in de inleiding aan dat zij met opzet het multiculturalisme-debat mijden, aangezien het een 'vreugdeloze herhalingsoefening' is (blz. 9). De geciteerde passages over de rol van islam bij de integratie van migranten, verderop in het boek, maken echter duidelijk dat de auteurs toch niet om het onderwerp heen kunnen. Het gevolg hiervan is dat opmerkingen over moslims en integratie, wellicht net als in het maatschappelijke debat dat de auteurs juist proberen te verhelderen, als los zand aan elkaar hangen en zelfs tegenstrijdig zijn. Dus wordt in de inleiding nog gewezen op de hypocrisie van commentaren die moslims verwijten een achterlijke godsdienst aan te hangen, aangezien het juist de Nederlandse welvaartsstaat is die een eigen tegencultuur gefinancierd heeft (blz. 9-10), en wordt even later het feit dat 75,4% van de in Nederland gehuwde Turken en Marokkanen zijn of haar echtgenoot uit het land van herkomst haalt, zonder twijfel toegeschreven aan een anti-moderne islam (blz. 22). Is de religieuze achtergrond van migranten nu wel of niet van belang?

Twee andere voorbeelden kunnen aangehaald worden van observaties waarmee dit boek zich weinig

onderscheidt van de soms ongenueerde maatschappelijke discussies die het juist probeert te verhelderen. In hoofdstuk 5, over de betekenis van immigratie voor het gastland, wordt de stelling verdedigd dat immigranten juist bijdragen aan economische groei. Deze stelling stoelt voor een belangrijk deel op 'cijfers van uitkeringsinstanties', die zouden aangeven dat van de 1,5 miljoen uitkeringsgerechtigden slechts 275.000 plaatsbaar zouden zijn op de arbeidsmarkt. Immigranten concurreren dus niet met uitkerings-trekkers. 'Deze cijfers duiden erop dat we tot in de lengte van dagen een grote groep mensen niet of niet meer aan het werk zullen krijgen, of we dat nu leuk vinden of niet. [...] In de echte wereld weten we dat we ons daarmee moeten verzoenen.' (blz. 71) Hier wordt een nogal eenzijdige, en wel erg weinig gefundeerde analyse neergezet van het aangescherpte overheidsbeleid van de laatste jaren met betrekking tot 'uitkeringstrekkers'.

De auteurs zetten de 'echte wereld' af tegen 'de politiek', die zich nogal eens schuldig maakt aan een naïeve maakbaarheidsgedachte. Zo ook in hoofdstuk 7, over de factoren die de omvang van migratie bepalen. Ook hier wordt nogal gemakkelijk gezegd dat het 'duidelijk' is dat in ieder geval het bestemmingsland nauwelijks invloed kan uitoefenen op de migratie (blz. 103). Hoezo niet? In ieder geval op het gebied van de asielmigratie zagen we duidelijk een effect van het aangescherpte Nederlandse beleid, dat in de jaren 2001 (-26%) en 2002 (-43%) leidde tot een significante daling van het aantal asielaanvragen in Nederland, terwijl het totale aantal asielaanvragen in de Europese Unie min of meer gelijk bleef. Restrictief beleid kan dus metterdaad een effect

hebben, en de toestroom hoeft niet alleen maar beperkt te worden door 'Nederland ook een arm land te laten worden' (blz. 104).

Het boek van Emmer en Wansink, voor zover het beoogt het huidige migratiedebat te verhelderen, had zeker meerwaarde gehad als het op een iets systematischer manier gebruik had gemaakt van de beschikbare cijfers om het debat te nuanceren. Nu moet de lezer het doen met lukraak gepresenteerde cijfers uit rapporten van het CPB, CBS en SCP, en verder met

al dan niet illustratieve verwijzingen naar historisch materiaal en actuele situaties. In het laatste geval verwijzen de auteurs bijvoorbeeld naar 'een tv-documentaire' waarin een 'jeugdige asielzoeker eerlijk toe [gaf] dat hij net zo lief meteen naar huis terugkeerde nu bleek dat hij hier elke dag zo vroeg moest opstaan' (blz. 103).

Met dit soort lukrake citaten onderscheidt de analyse van Emmer en Wansink zich in ieder geval weinig van het gemiddelde debat aan de spreekwoordelijke borreltafel.

Wegsturen of binnenlaten? behandelt weliswaar tien relevante vragen over het belangrijke maatschappelijke onderwerp van migratie, maar met de 'antwoorden' op die vragen schiet de lezer helaas weinig op.

Maarten Vink

Maarten Vink is universitair docent Europese Studies aan de Universiteit Maastricht.

Puriteinse en gematigde islam

Khaled Abou El Fadl

The Great Theft – Wrestling Islam from the Extremists.

San Francisco: Harper, 2005; 308 blz.; \$ 21,95 ; ISBN: 0060563397

De Amerikaanse hoogleraar islamitisch recht van de Universiteit van Californië, Khaled Abou El Fadl (Koeweit, 1963), heeft de reputatie gematigd islamitisch, vooruitstrevend en zelfs feministisch te zijn. Zijn tegenstanders zijn van uiteenlopende pluimage. Zo wordt hij er door sommigen van beschuldigd een verkapt islamistische boodschap te verkondigen,¹ terwijl andere stemmen Abou El Fadl juist betichten van geloofsafval of nestbevuiling. Zijn boeken zijn verboden in Saoedi-Arabië en Abou El Fadl wordt continu beveiligd sinds hij door islamistische extremisten met de dood werd bedreigd. Die bedreigingen begonnen nadat de Abou El Fadl op 14 september 2001 een kritisch artikel had geschreven in de *Los Angeles Times*. In dat stuk had hij moslims opgeroepen naar de oorzaken van terrorisme binnen de eigen traditie te kijken. Hij beschuldigde

de fundamentalistische theologische stromingen ervan een misplaatst superioriteitsgevoel te hanteren en geweld in de naam van islam goed te praten. Uit gemakzucht zouden gematigde moslims verzuimen daartegen te protesteren en zo een karikatuur hebben gemaakt van hun eigen traditie.²

In zijn nieuwste boek, *The Great Theft*, beschrijft Abou El Fadl de bestaande dichotomie tussen wat hij noemt de puriteinse en gematigde islam. Het hedendaags imago van de islam wordt volgens hem bepaald door extremistische moslims. Zij zoeken bewust de confrontatie met het westen, hebben geen belang bij een interreligieuze dialoog en zijn bereid gewelddadige middelen in te zetten. In die storm is de stem van de gematigde islamitische meerderheid nauwelijks hoorbaar.

Gruwelikheden zoals zelfmoord-aanslagen, onderdrukking en geweld is men in het westen eerder geneigd te verbinden met 'de islam' dan karakteristieken als gematigdheid, tolerantie en vergevingsgezindheid. Voor niet-moslims zijn er volgens Abou El Fadl te weinig herkenningstekens om het onderscheid te kunnen maken tussen

extremistische en gematigde moslims. Dit is te wijten aan de beeldvorming van de islam in de westerse media, maar komt vooral doordat gematigde moslims zich te veel op de achtergrond houden. Volgens Abou El Fadl is er een kritieke fase aangebroken in de geschiedenis van de islam, die niet minder dramatisch is voor de islam dan de reformatie was voor Europa. Extremisten hebben de islam gekaapt en gematigde moslims moeten het geloof teruggeisen als morele kracht in de moderne wereld. De winnaar van deze strijd wint voorlopig het recht om de islam voorlopig te definiëren.

De tegenstelling puritanisme-gematigdheid is natuurlijk een uiterst versimpelde weergave van de in werkelijkheid onmeetbare diversiteit aan islamitische overtuigingen. Maar ze biedt Khaled Abou El Fadl de mogelijkheid zich te profileren aan het gematigde uiteinde van het spectrum en op die manier anderen te motiveren om over hun religieuze identiteit na te denken. Een van de belangrijkste stellingen van Abou El Fadl is dat er zonder intellectuele revolutie die het historisch gematigde erfgoed in herinnering brengt, weinig terecht

zal komen van democratisering in het Midden-Oosten of van succesvolle integratie van moslims in het westen. Dat erfgoed stond voor een veelheid aan interpretaties en verschijningsvormen van de islam. Abou El Fadl acht een Europese of Amerikaanse islam overbodig, omdat de bestaande islamitische theologie en juridische traditie alle ruimte zouden bieden aan gelovigen om als moslims te functioneren in de westerse samenleving.

In *The Great Theft* verwijt Abou El Fadl de puriteinse wetgeleerden dat zij de islamitische juridische traditie verkeerd gebruiken. Van de negende tot de achttiende eeuw hebben deze hoogopgeleide *oelema* de belangrijkste rol gespeeld in het geven van interpretaties van de bronteksten. Tegenwoordig is het islamitisch recht volgens Abou El Fadl gereduceerd tot pamfletten van leken, en niet langer die complexe technische discipline van interpretatie en methodologieën van tekstanalyse. Volgens Abou El Fadl

hebben gematigde moslims de taak de historische rol van de juristen over te nemen, het puritanisme te marginaliseren en het ontstane vacuüm te vullen door een moreel alternatief te bieden. Hij gelooft dat er geen morele vooruitgang kan zijn zonder bekendheid met de uitdagingen die specifiek zijn voor deze tijd.

Om de moslimwereld ervan te overtuigen dat de gematigde islam de ware islamitische boodschap is die dominant was voordat de puriteinen het geloof kaapten, moeten gematigden hun geloofsvisie uiteenzetten. Daar maakt El Fadl in dit boek een begin mee. Hij beschrijft de ideeënwereld van de gematigde islam, die democratie en mensenrechten hoog acht en de *shari'a* slechts de rol van morele leidraad laat spelen en niet die van juridische code. Helaas besteedt Abou El Fadl geen aandacht aan de instituties en gezagsstructuren die vorm zouden moeten krijgen in een ideale gematigd islamitische samen-

leving. Zo blijft die verre van concreet.

The Great Theft is een indrukwekkend en liefdevol betoog van een moslim voor zijn geloof, en tegelijkertijd een oproep aan gelijkgestemde moslims zich voor die tolerante maatschappij sterk te maken. Hopelijk kunnen we Abou El Fadls ideeën voor de praktische invulling daarvan in een volgend boek tegemoet zien.

Merel Baracs

Noten

- 1 Bijv. Daniel Pipes, 'Stealth Islamism: Khaled Abou El Fadl' (<http://www.danielpipes.org/article/1841>).
- 2 Khaled Abou El Fadl, 'What Became of Tolerance in Islam?', in: *Los Angeles Times*, 14 september 2001.

Merel Baracs studeerde Hebreeuws, Arabisch en Religie-studies aan de Universiteit van Amsterdam. Zij was tijdelijk verbonden aan Instituut Clingendael.

Verenigde Naties krijgt tanden

Dick A. Leurdijk

Robuuste 'peacekeeping': VN bereid tot hardere aanpak bij vredesoperaties.

Den Haag: Instituut Clingendael (publikatie van het Clingendael Diplomatic Studies Programme), februari 2005; 49 blz.; 12,50 euro

Dick Leurdijk constateert dat er een ommekeer bij de Verenigde Naties richting meer robuust optreden heeft plaatsgevonden en gaat op zoek naar de achtergronden van deze veranderde opstelling. Hij vindt de basis van het nieuwe concept in het rapport van de Commissie-Brahimi. Leurdijk neemt de lezer mee langs de ontwikkelingen

op het gebied van VN-vredesoperaties. Hij doorloopt deze historie, van het 'klassieke' lichtbepalende *peacekeeping* als buffer tussen de partijen in interstatelijke conflicten, via de 'tweede generatie' van uitgebreidere operaties, en de periode waarin de oplossing werd gezocht in multinationale strijdkrachten en regionale organisaties, naar uiteindelijk de robuuste aanpak. Vervolgens staat Leurdijk extra stil bij het 'High-Level Panel'-rapport en het rapport 'In Larger Freedom' van secretaris-generaal Kofi Annan.

Ook de meest relevante resoluties die sinds 2000 vredesoperaties een meer robuust mandaat gaven, komen aan de orde. Pas in de conclusies kijkt de auteur naar wat de eerste resulta-

ten van dat meer robuuste optreden lijken te zijn. Deze zijn volgens hem gemengd, net als bij traditionele operaties. Ten slotte wijst Leurdijk op twee ontwikkelingen: 1 Het gebruik van geweld door vredesoperaties wordt onder hoofdstuk VII van het VN-Handvest opgevoerd; en 2 Men is binnen operaties *peacekeeping* en *peacebuilding* als twee zijden van dezelfde medaille gaan beschouwen.

Leurdijk biedt een heel goed en duidelijk overzicht van de ontwikkeling van VN-vredesoperaties. Daar maken robuuste *peacekeeping*-operaties deel van uit. De titel van het *paper* lijkt echter op het eerste gezicht méér dan een overzicht te beloven. De lezer moet echter geen analyse van deze robuuste

vredesoperaties verwachten. Leurdijk behandelt wel de mandaten, maar kijkt nauwelijks verder dan deze opdrachten op papier. Hij stelt dat het nog te vroeg is voor conclusies met betrekking tot de effectiviteit van robuuste operaties in vergelijking tot de meer traditionele operaties. Hij schenkt minder aandacht aan de feitelijke en praktische ontwikkelingen op de grond; in ieder geval de huidige stand van zaken met betrekking tot de operaties.

Had Leurdijk deze recente ontwikkelingen meegenomen, dan had hij additionele punten kunnen aanstippen. Zo komt het in de praktijk nogal eens voor dat operaties wel een robuust mandaat meekrijgen, maar dat deze in de praktijk heel wat minder robuust wordt uitgevoerd. Nog altijd zijn troepenlevende landen namelijk heel wat minder happig op werkelijk robuust optreden. Daarentegen zou het ook opvallen dat in het geval van MONUC in Oost-Congo thans juist veel robuuster wordt opgetreden dan men op basis van het mandaat zou verwachten.

Opvallend is verder dat, naast robuust optreden, een andere zeer belangrijke les die door de Verenigde Naties is opgepikt, namelijk de *geïntegreerde aanpak*, nauwelijks in het *paper* aan bod komt. Beide lessen zijn getrokken rond het rapport-Brahimi en hadden een enorme *impact* op

de verdere ontwikkeling van vredesoperaties in de afgelopen jaren. Waar vroeger namelijk het *Department for Peacekeeping Operations* vrij geïsoleerd opereerde en van samenwerking met andere VN-organisaties nagenoeg geen sprake was, is intussen het VN-systeem veel meer in vredesmissies geïntegreerd. Zo is de tweede politieke man binnen een vredesoperatie standaard iemand uit het bredere VN-systeem (UNDP).

Ten slotte begint het erop te lijken dat de VN-*peacekeeping*-operatie voornamelijk een Afrikaanse aangelegenheid is geworden. Van de zes nieuwe robuuste operaties die Leurdijk behandelt, UNTAET in Oost-Timor, UNMIL in Liberia, MINUCI in Ivoorkust, MINUSTAH in Haïti, ONUB in Burundi en UNMIS in Soedan, speelt tweederde zich af op het Afrikaanse continent. Dit beeld zou echter nog sterker naar voren komen, als ook UNAMSIL in Sierra Leone en MONUC in Congo in de analyse van de mandaten waren meegenomen.

In dit kader moet worden opgemerkt dat in de beschrijving van de fase waarin de nadruk op multinationale strijdkrachten en regionale organisaties lag, Leurdijk het Afrikaanse continent weinig aandacht schenkt. Dit is vooral opvallend omdat hier een van de oorzaken ligt voor de verdere

ontwikkeling van het concept van robuuste vredeshandhaving door de Verenigde Naties. Het bleek namelijk op het Afrikaanse continent dat regionale organisaties niet altijd even goed in staat waren tot effectief optreden. De Economische Gemeenschap van West-Afrikaanse staten (ECOWAS) en de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid (later de Afrikaanse Unie) hadden simpelweg niet dezelfde capaciteiten als de VN. Daarnaast bleek met ECOMOG in Liberia en Sierra Leone dat de aanwezigheid van regionale organisaties niet altijd even behulpzaam is bij de beëindiging van conflicten, omdat grote regionale mogelijkheden soms via deze organisaties de eigen agenda proberen na te streven.

Leurdijks *paper* biedt niettemin een bijzonder handzame introductie op het gebied van VN-vredesoperaties en brengt de lezer goed op de hoogte van de belangrijkste ontwikkelingen op het terrein. Het biedt hiermee dan ook een uitstekende basis om vervolgens de nieuwste 'robuuste peacekeeping'-operaties verder te verkennen.

Jair van der Lijn

Dr Jaïr van der Lijn is verbonden aan het Centrum voor Conflict Analyse en Management van de Radboud Universiteit Nijmegen.

VN-Veiligheidsraad en geweldgebruik

Niels Blokker & Nico Schrijver (red.)
The Security Council and the Use of Force. Theory and Reality – A Need for Change?
Leiden: Brill Academic Publishers, 2005;
xx + 310 blz.; 90,- euro;
ISBN: 90-0414-642-3

De bereidheid van de Verenigde Staten in 2003 Irak binnen te vallen zonder VN-mandaat leek de voorbode van

een toenemende irrelevantie van de Verenigde Naties. Secretaris-generaal Kofi Annan gebruikte het beeld van de VN op een tweesprong. Geconfronteerd met toenemende problemen in Irak zochten de Verenigde Staten eind 2003 toch steun bij de Veiligheidsraad voor de Amerikaanse bezetting en gingen dus niet verder op het pad van resoluut unilateralisme. Maar hoever is men gevorderd op die andere weg

naar een slagkrachtige VN die kan instaan voor internationale veiligheid? De auteurs van dit boek vragen zich af of de regels in het VN-Handvest over gebruik van geweld een te strak keurslijf vormen om aan nieuwe bedreigingen, zoals humanitaire catastrofes, internationaal terrorisme en de verspreiding van massavernietigingswapens het hoofd te bieden. Ook wordt nagegaan of en hoe de Vei-

ligheidsraad hervormd moet worden.

Niels Blokker wijdt de lezer in aan de hand van een chronologie van internationale regels over het gebruik van geweld – van Aquinas en Grotius, via de geldende praktijk onder de Volkerenbond, tot het VN-Handvest – en aan de hand van een overzicht van recente Veiligheidsraadresoluties.

Nico Schrijver, Michael Wood en Jutta Brunnée delen de mening dat het niet raadzaam is het moeizaam verworven verbod op het gebruik van geweld te versoepelen en meer ruimte te creëren voor unilaterale militaire actie. Niet-militaire interventiemiddelen zijn vaak efficiënter. Verder zijn de voorzienige uitzonderingen op militaire interventie, namelijk het recht op individuele of collectieve zelfverdediging en toestemming van de Veiligheidsraad, flexibel genoeg om in nieuwe crisissituaties, indien nodig, gewapend op te treden.

Mary O'Connell argumenteert dat, in plaats van een radicale hervorming, het hanteren van de principes van noodzaak en proportionaliteit de effectiviteit en legitimiteit van de Veiligheidsraad kan versterken.

Een strikte interpretatie van het Handvest, waarbij geweld verboden is behalve uit zelfverdediging of met een VN-mandaat, lijkt *Peter van Walsum* misschien toch te 'netjes' voor de echte wereld, waar humanitaire interventie (Kosovo) en preventief of 'pre-emptive' ingrijpen (Irak) hun intrede deden.

Ralph Zacklin merkt op dat terwijl de VN traditioneel weigerachtig stonden tegenover geweldgebruik bij vredeshandhaving, VN-vredeshandhavers nu vaak wapens mogen gebruiken om de doelstellingen van de missie te verwezenlijken of om burgers te beschermen.

André Nollkaemper onderzoekt wanneer een staat die gewelddadige acties van niet-staatelijke actoren op c.q. vanaf zijn territorium steunt of niet voldoende verhindert, onderworpen kan worden aan het recht op zelfver-

dediging van een andere staat, die het slachtoffer is van dit geweld. Hij beroept zich hierbij op de principes van attributie in de rechtspraak omtrent staatsverantwoordelijkheid. Een voorbeeld is de kwestie van de medeverantwoordelijkheid van de Afghaanse regering voor de Al Qaeda-aanslagen.

Stephen Mathias nuanceert het beeld dat de Amerikanen uit zijn op een marginalisering van de VN-Veiligheidsraad. *Marten Zwanenburg* beschrijft hoe na de Koude Oorlog samenwerking tussen de VN en de NAVO bij het ondernemen van vredesmissies toenam en kaart de vraag aan of een VN-mandaat nodig is voor gewapende interventie door de NAVO. *Jeremy Levitt* analyseert het Protocol van de Vredes- en Veiligheidsraad van de Afrikaanse Unie en gaat na of de Afrikaanse Unie er in Darfur in slaagt haar ambitieuze doelstellingen wat betreft Afrikaanse vrede en Veiligheid te verwezenlijken.

Niels Blokker, Karel van Kesteren en *Jean-Pierre Cot* bespreken de wenselijkheid en haalbaarheid van hervormingsscenario's om de Veiligheidsraad een meer representatieve omvang en samenstelling te geven. Hun voorspelling dat een ingrijpende hervorming moeilijk ligt, is correct gebleken. Het onderwerp werd bij gebrek aan consensus voortijdig van de agenda van de Millennium+5 Top (september 2005) afgevoerd.

De meerwaarde van dit boek ligt in zijn diversiteit. De meningen van praktijkdeskundigen en wetenschapslieden worden bijeengebracht, theorie wordt getoetst aan realiteit, en zowel de historische dimensie, de huidige situatie als het toekomstperspectief komen aan bod. Ook worden een politieke en juridische benadering gecombineerd. Toch blijven politieke en geostrategische motieven, vaak doorslaggevend bij beslissingen over militaire interventie, enigszins onderbelicht.

De keerzijde van de grote verscheidenheid is dat de hoofdstukken elkaar soms overlappen. Tegelijkertijd is de

samenhang tussen de hoofdstukken niet evident. Overeenkomstig de aanbevelingen van het *High-Level Panel* en Kofi Annan, is de algemene teneur dat de hoekstenen van het VN-systeem van collectieve veiligheid – de doelstelling om het unilaterale gebruik van geweld drastisch in te perken en beslissingen over gewapende interventie bij de Veiligheidsraad te leggen – relevant blijven. Uitzonderingen in het Handvest op het gebruik van geweld behoeven niet te worden uitgebreid, en de autoriteit van de Veiligheidsraad als het bevoegde forum voor legitimering van geweld mag niet worden ontmanteld. Het gaat er niet om een *alternatief* te vinden voor de Raad, maar om hem beter te doen functioneren – niet alleen door een representatiever samenstelling, maar ook door het gebruik van *toetsingscriteria* (zoals geweld als laatste toevlucht en ontoereikendheid van niet-militaire middelen) om te bepalen of militair ingrijpen legitiem is.

Tot slot staan verscheidene auteurs achter het idee van een internationale 'responsibility to protect'. Zonder af te doen aan de individuele prestaties, is het jammer dat een afsluitend hoofdstuk ontbreekt waarin de redacteuren duidelijk positie innemen of er wat betreft de Veiligheidsraad en de VN-regels over militair optreden 'a need for change' is. Ook verdiende de relatie tussen de VN en de Europese Unie, aangezien die laatste nu beschikt over een defensiepijler en gezien het *EU-discours* rond doeltreffend multilateralisme en een sterke VN, misschien wel meer aandacht.

Helen Versluys

Helen Versluys is als doctoraal onderzoeker verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent.

Interventie in Joegoslavië en de rechtvaardige oorlog

Carl Ceulemans

Reluctant Justice: A Just-War Analysis of the International Use of Force in the Former Yugoslavia (1991-1995).

Brussel: VUB Brussels University Press, 2005; 176 blz.; ISBN: 90-5487-399-X

Sinds het einde van de Koude Oorlog beleeft de leer van de rechtvaardige oorlog een *revival*. Tijdens de Oost-Westconfrontatie bestond weinig aandacht voor deze leer, vanwege de mogelijkheid van massale vernietiging door kernwapens. Sinds het gevaar van nucleaire escalatie is geweken, is militair geweld diverse malen gehanteerd als een actief te gebruiken instrument van buitenlands beleid. Militaire interventies, zoals in Koeweit, Bosnië, Kosovo en Irak, werden onder meer in kerkelijke verklaringen getoetst aan de criteria van de leer van de rechtvaardige oorlog. Deze leer is overigens ook voor een groot deel in het toetsingskader voor de besluitvorming van inzet van Nederlandse militairen terug te vinden.

De leer van de rechtvaardige oorlog gaat uit van een 'neen, tenzij' tegen oorlog. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen het recht om een oorlog te gaan voeren (*ius ad bellum*) en de criteria die gelden tijdens een oorlog (*ius in bello*). Terwijl de *juridische* benadering van de leer van de rechtvaardige oorlog zich beperkt tot de vraag of een daad in overeenstemming is met de wettelijke regels, kijkt de *ethische* benadering meer naar de vraag of (hoewel een daad legaal mag zijn) zij ook rechtvaardig, goed of juist is. Het gaat hier dus om een aantal normen ter beoordeling van de vraag of een oorlog moreel juist of moreel onjuist is. Strikt genomen kan men

echter niet spreken van een *leer of theorie* van de rechtvaardige oorlog, omdat die een afgesloten en afgerond geheel vooronderstelt. In feite is het dan ook beter te spreken over een *traditie*.

Wat heden ten dage onder het begrip 'rechtvaardige oorlog' wordt verstaan, is de neerslag van verscheidene opvattingen, onder meer uit de Griekse en Romeinse tijd, uit de geschriften van kerkvaders als Ambrosius en Augustinus, uit de Middeleeuwse scholastiek, uit volkenrechtelijke studies (sinds Hugo de Groot) en uit moderne theologische werken van zowel rooms-katholieke als reformatische origine. Uit al deze verschillende bronnen heeft zich een soort grootste gemene deler ontwikkeld, die aangeduid wordt als de traditie van de rechtvaardige oorlog.

In *Reluctant Justice: A Just-War Analysis of the International Use of Force in the Former Yugoslavia (1991-1995)* analyseert Carl Ceulemans, in de ethische traditie van casuïstiek, de casus van de internationale interventie in het Joegoslavië-conflict. Terwijl traditioneel de leer van de rechtvaardige oorlog toegepast wordt op een oorlog tussen twee staten, gaat het hier om een internationale interventie, in wat als een intrastatisch conflict begon.

Ceulemans stelt dat om de morele aanvaardbaarheid van militaire interventie te beoordelen er twee centrale vragen beantwoord moeten worden: 1 onder welke omstandigheden is het legitiem de soevereiniteit van een staat opzij te schuiven; en 2 kan militair geweld als het meest geschikte instrument beschouwd worden voor interventie?

De eerste vraag leidt bij hem tot drie *ius ad bellum*-vragen:

- Is de zaak rechtvaardig genoeg om

te interveniëren? (het *causa iusta*-beginsel);

- Is de interveniërende autoriteit een legitieme autoriteit? (het legitieme-autoriteit-beginsel); en
- Heeft de interveniërende autoriteit de intentie bij te dragen aan een meer stabiele internationale gemeenschap? (het *recta intentio*-beginsel).

Uit de tweede vraag leidt Ceulemans de volgende drie *ius in bello*-vragen af:

- Kan het gebruik van militair geweld een oplossing bieden voor het probleem? (het redelijke-kans-van-succes-beginsel);
- Berokkent een militaire interventie niet meer schade dan welke het wil voorkomen? (het proportionaliteitsbeginsel); en
- Kan het doel van de interventie net zo goed (of misschien zelfs beter) met niet-militaire middelen worden bereikt? (het laatste-middel-beginsel).

Ceulemans toetst iedere vraag in afzonderlijke hoofdstukken aan de resoluties van de VN-Veilighedsraad die voor de volgende vijf gevallen het gebruik van geweld rechtvaardigen: 1 het waarborgen van de veiligheid van de in (ex-)Joegoslavië opererende vredesmacht UNPROFOR en haar vrijheid van beweging voor al haar missies; 2 het waarborgen van de veiligheid van het personeel van humanitaire organisaties; 3 het beschermen van humanitaire konvoien; 4 het waarborgen van de naleving van het verbod op vluchten in het luchtruim van Bosnië en Herzegovina; en 5 het waarborgen van de naleving van het embargo op wapens en militaire uitrusting en van de economische sancties. Bij zijn analyses maakt hij onder meer gebruik van het gedach-

tegoed van politiek-filosofen als Stanley Hoffmann en Michael Walzer.

Ceulemans concludeert aan de hand van uitvoerige analyses van de zes door hem opgeworpen *ius ad bellum*- en *ius in bello*-vragen, dat vooral de criteria van goede bedoelingen, het laatst overgebleven middel en het proportionaliteitsbeginsel beïnvloed waren door de terughoudendheid die de internationale gemeenschap aan de dag legde ten aanzien van het gebruik van geweld.

Het is geen verrassing dat Ceulemans vooral het beleid ten aanzien van de *safe areas* uitvoerig aan de kaak stelt. Terwijl de commandant van UNPROFOR meende een extra 34.000 man voor deze missie nodig te hebben, waren VN-lidstaten slechts bereid 7.600 militairen beschikbaar

te stellen, die er uiteindelijk niet eens allemaal kwamen. Ceulemans stelt dat het opvoeren van redenen voor het gebruik van geweld gezien moet worden in de brede context van het internationale 'doe iets'-beleid. Met andere woorden, alleen wanneer er voldoende pressie werd uitgeoefend en men van mening was dat 'niets doen' geen optie meer was, ontwikkelde de internationale gemeenschap initiatieven die ten minste de indruk gaven dat er iets gedaan werd. Ceulemans spreekt dan ook over halfhartige initiatieven die voornamelijk bedoeld waren tegemoet te komen aan de publieke verontwaardiging en om aan te tonen dat er ten slotte toch een wil bestond om tot het eind te gaan. Het voorbeeld bij uitstek was het eerder genoemde *safe area*-beleid.

De oorlog in voormalig Joegoslavië is reeds in talrijke publikaties beschreven. De grote verdienste van Ceulemans is dat hij systematisch aan de hand van de traditie van de rechtvaardige oorlog op chirurgische wijze de kloof analyseert tussen datgene wat de internationale gemeenschap zei te willen en de militaire middelen die zij beschikbaar stelde. Het lijkt er inmiddels op dat de geschiedenis zich in Darfur min of meer herhaalt.

Kees Homan

Kees Homan is als adviseur verbonden aan het *Clingendael Security and Conflict Programme* (CSCP).

Japan en Duitsland: leiders rondom de Verenigde Staten

Peter J. Katzenstein

A World of Regions – Asia and Europe in the American Imperium.

Ithaca: Cornell University Press, 2005; 320 blz.; \$ 49,95 (paperback \$ 22,95); ISBN: 0-801-44359-8

In een tijd dat al gesproken wordt over het verval van supermogendheid Amerika, komt Katzenstein met het boek *A World of Regions*, dat – zoals de ondertitel zegt – de hegemonie van de Verenigde Staten zelfs als vooronderstelling neemt. Hij brengt een overtuigend betoog dat poreuze, open regio's (*porous regions*) op de voorgrond plaatst en biedt daarmee tegenwicht tegen of, beter gezegd, verfijning aan de vele werken die handelen over 'globalisering' en internationalisering, ofwel de macht van een grenzeloze wereld of juist van de natiestaat.

Volgens Katzenstein hebben globalisering en internationalisering deze wereld sinds het einde van de Koude Oorlog tot een systeem van poreuze regio's gemaakt, met het Amerikaanse imperium in het centrum. Regio's zijn poreus door een verscheidenheid aan processen, zij variëren in institutionele vorm en verschillen in het al dan niet omvatten van kernstaten die de macht en het doel van de Verenigde Staten ondersteunen. De bron van de Amerikaanse supermogendheid ligt in de ogen van de auteur in de combinatie van territoriale en niet-territoriale macht.

Zoals in zijn eerdere boeken toont Katzenstein zich een meester in het samenvoegen van theorieën, in dit geval over wat een regio tot een regio maakt.¹ Katzenstein integreert de klassieke theorie van geopolitiek, volgens welke oorlog tussen staten over territorium onvermijdelijk is, met

haar tegenhanger. Het gaat daarbij enerzijds om de *politiek-economische stroming*, die argumenteert dat regio's ruimtelijke manifesteringen van productieprocessen zijn, en anderzijds om de *culturele stroming*, die zegt dat regio's collectieve symbolen zijn, die groepen gekozen hebben om te kunnen domineren. Katzenstein integreert deze twee theorieën met de *gedragstheorie* – die de nadruk legt op hoe regio's de politieke praktijk vormen alsook hierdoor worden gevormd. Zo komt hij tot een perspectief dat het belang benadrukt van de specifieke institutionele vormen van uiteenlopende regio's, die vormen en gevormd worden door gedrag of politieke praktijk.

Kernstaten in de regio's Azië en Europa zijn Japan en Duitsland. Katzenstein gebruikt zijn gedetailleerde kennis van deze twee landen om zijn theorie te concretiseren, waardoor op

dit niveau enige overlapping met zijn eerdere werken onvermijdelijk is. Hij bespreekt ontwikkelingen in technologie en buitenlandse investeringen, binnenlandse en internationale veiligheid, en culturele diplomatie en populaire cultuur. Zo brengt hij fundamentele institutionele verschillen in de regio's aan het licht – de netwerkstijl van open regionalisme in Azië tegenover het Europese formele, institutionele systeem – alsmede de invloed van de Verenigde Staten op regio's in de naoorlogse periode. Hij laat zien hoe de porositeit van regio's in politiek opzicht wordt versterkt door verticale relaties die de Verenigde Staten verbinden met kernstaten in regio's, regio's met sub-regio's, en de Verenigde Staten met de regio's op zich zelf.

De fundamentele verschillen in de karakteristieken van de Aziatische en Europese regio's vat hij treffend samen als 'Japan en Azië' versus 'Duitsland in Europa'. Dit bouwt voort op Katzensteins eerdere karakterisering van beide landen: een hobbesiaans Japan, dat ervan uitgaat alleen te moeten overleven in een vijandige wereld, en een grotiaans Duitsland, dat zich ziet als onderdeel van de wereldgemeenschap. Deze regionale

ordes zijn ontstaan onder invloed van het Amerikaanse imperium – waarvan Katzenstein tot slot concludeert dat het zal mislukken als het probeert zijn eenzijdige visie op orde in een oneindig complexe en onordelijke wereld op te leggen.

In de complexiteit van zijn betoogtrant heeft Katzenstein de neiging niet kunnen weerstaan zijn algemene boodschap nogal veelvuldig te herhalen. De vraag is of dit beantwoordt aan een behoefte van lezers die niet bekend zijn met eerdere werken van zijn hand. Ook kunnen vraagtekens worden gezet bij de bewering van de auteur dat zijn argumentatie niet alleen opgaat voor Japan in Azië en Duitsland in Europa, maar ook standhoudt met betrekking tot een tweetal andere landen in dezelfde regio's (bijvoorbeeld Singapore en het Verenigd Koninkrijk). Het is waarschijnlijker dat de 'status aparte' die Japan en Duitsland door bewust beleid van de Verenigde Staten na 1945 kregen, uniek is – alsook de band van beide landen met de Verenigde Staten en (mede daardoor) hun positie in de regio.

Al met al zet Katzenstein echter een interessant en wetenschappelijk zeer waardevol werk neer. *A World of Regions* geeft inzicht in de invloed

van het Amerikaanse imperium op regio's, en laat zien hoe deze beïnvloeding op haar beurt ook de Verenigde Staten weer heeft veranderd. De studie biedt op een hoog niveau belangrijke, nieuwe inzichten in onderlinge betrekkingen van staten.

Maaïke Heijmans

Noot

- 1 Eerdere boeken van Peter J. Katzenstein zijn o.a.: *Network Power: Japan and Asia* (1997); *Cultural Norms and National Security: Police and Military in Postwar Japan* (1996); en *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe* (1985). Sinds 1988 is hij Walter S. Carpenter, Jr. Professor of International Studies aan Cornell University.

Maaïke Heijmans studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam en Japans aan de Universiteit Leiden; daarnaast studeerde zij af in internationale betrekkingen aan de Waseda Universiteit in Tokio. Zij is thans werkzaam bij het *Clingendael Diplomatic Studies Programme* (CDSP).

Vijf voor twaalf voor Afrika

Stephen Lewis

Afrika: liefdesverklaring aan een continent in doodsnood.

Rotterdam: Lemniscaat, 2006; 144 blz.; 19,95 euro; ISBN: 90-5637-802-3 (copyright Toronto 2005, oorspronkelijke titel: *Race Against Time*)

De Canadees Stephen Lewis doet harde uitspraken in zijn boek *Race Against Time*, in Nederland uitge-

bracht onder de titel *Liefdesverklaring aan een Continent in Doodsnood*.

Lewis is vóór zijn huidige functie als VN-gezant voor HIV/AIDS in Afrika volksvertegenwoordiger, ambassadeur bij de VN en onderdirecteur bij UNICEF geweest. Hij heeft vanuit deze uiteenlopende perspectieven gezien wat het internationale beleid aanricht in Afrika. Zijn werk is een bundeling van vijf lezingen over de millenniumdoelstellingen. De uitgave

vormt onderdeel van een reeks die als doel heeft het debat over globalisering 'aan te zwengelen', waarbij thema's als armoedebestrijding en mondiale politiek centraal staan. Een debat brengt Lewis zeker op gang.

Zijn boek werd eerder gerecapituleerd in *NRC Handelsblad*:¹ 'Woede [...] woede over de grote mogendheden die zich schuldig maken aan criminele nalatigheid en hun beloften aan Afrika telkens weer breken. Woede

over “autocratische, onverschillige Afrikaanse leiders”. Woede over het tekortschieten van de VN.’ Toch is het boek geschreven vanuit liefde voor de Verenigde Naties en de idealen die zij nastreven. Het soms ‘opzettelijk traag handelen’ of het ‘regelrecht onverantwoord optreden’ van een organisatie met zoveel potentieel is juist wat Lewis aan het hart gaat en hem ertoe brengt ongezouten kritiek te leveren. De VN zouden met een krachtiger leiding, met meer gerichtheid en een groter en betrouwbaarder toevloed van middelen vele malen meer kunnen bereiken.

De analyse van de onmiskenbare problemen van Afrika gaat niet in de eerste plaats over de schuld van een kwaadwillige bureaucratie of een zelfzuchtige politieke klasse, maar over de verantwoordelijkheid van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank voor het financieel-economisch beleid dat deze internationale financiële instellingen opdringen. Lewis weigert daarmee het excuus te accepteren dat het onzekere perspectief van het behalen van de millenniumdoelstellingen in 2015 te wijten is aan ‘de ondemocratische chaos’ waarin Afrika verkeert. Lewis hekelt vooral de allesvernietigende aanpassingsprogramma’s die deze instellingen ontwikkelingslanden hebben opgelegd en waardoor ‘het onderwijs ten onder gaat, de gezondheidszorg afkalft en de armoede steeds sneller stijgt’.

Het is niet de eerste keer dat er kritiek is op het structurele-aanpassingsbeleid van IMF en Wereldbank, dat vaker ideologisch van aard zou zijn dan academisch onderbouwd. Vergelijkbare verwijten werden onder meer uitgewerkt in *Globalization and Its Discontents* (2002) van de Nobelprijswinnaar, voormalig adviseur van Bill Clinton en ex-chef-econoom van de Wereldbank Joseph Stiglitz, waarin vooral het beleid van het IMF

onder de loep werd genomen. De structurele-aanpassingsprogramma’s van Wereldbank en IMF – in de jaren tachtig en negentig voorwaarde om voor leningen of giften in aanmerking te komen – en het daarbij gehanteerde strikte macro-economische beleid hebben volgens Stiglitz juist geleid tot méér armoede en onrust. Het grote verschil met Lewis is echter dat Stiglitz ons een beter uitgewerkte onderbouwing van de kritiek aanbiedt. Het vernieuwende aspect van de lezingen van Lewis is dat hij ongezouten kritiek levert op zijn *eigen* organisatie. In een wereld waar de goedbedoelde initiatieven in het licht van de huidige humanitaire apocalyps met grote regelmaat en vaak zonder enige zelfkritiek verschijnen, is het betoog van de ingewijde Lewis verrassend.

Officiële bronnen bij de Wereldbank hebben eerder beweerd dat kritiek op hun beleid, zoals die van Stiglitz en nu ook Lewis, achterhaald zou zijn. De vermaledijde structurele-aanpassingsprogramma’s bestaan immers niet meer en zouden naar de mening van Malloch Brown, ex-vice-president van de Wereldbank, ‘dood’ zijn. Lewis daarentegen wijst ons erop dat het grondbeginsel van het voorwaardenbeleid springlevend is en bij het IMF zelfs nog sterker in zwang dan voorheen. Tegenwoordig zou het beleid echter een andere gedaante hebben aangenomen in de vorm van *Poverty Reduction Strategy Papers* (PRSP’s), die de beleidsintenties op het gebied van armoedebestrijding samenvatten. De presentatie van deze PRSP’s is vereist om in aanmerking te komen voor een lening of gift. Het structurele-aanpassingsbeleid ging uit van het decimeren van de publieke sector en het ‘koste wat het kost’ versterken van de particuliere sector. De internationale financiële instellingen blijven macro-economische grenzen stellen aan het aantal personen dat in dienst

genomen mag worden in bijvoorbeeld de gezondheidssector. Daarbij mag er maar een beperkte hoeveelheid geld aan sociale voorzieningen worden besteed, die wordt gerelateerd aan het BNP.

De belangrijkste redenen waarom Afrika niet adequaat op een pandemie als HIV/AIDS kan reageren, zijn volgens de VN-gezant de kosten die gezondheidszorg en onderwijs vergen. Het bereiken van de millenniumdoelstellingen is mede daardoor een luchtkasteel geworden. In de vijf jaar sinds die zijn opgesteld, heeft HIV/AIDS alle sociaal-economische systemen ondermijnd en vormt het koppige westerse beleid op het gebied van handel, hulpverlening en schulden een nagel aan de doodskist van vele slachtoffers in Afrika.

Naast zijn kritiek op de VN en de Bretton Woods-instellingen spaart Lewis ook zichzelf niet in het boek. De VN-gezant verwijt UNICEF namelijk dat het fonds in 2000 een mondiale campagne voerde voor afschaffing van het schoolgeld en zich vervolgens afzijdig hield. Als voormalig onderdirecteur van UNICEF erkent Lewis dat hij zijn eigen nalatigheid te protesteren, betreurt. Tevens geeft hij aan het deplorabel te vinden dat, waar het gaat om vrouwenrechten, er een gapende kloof blijft bestaan tussen retoriek en werkelijkheid. De VN zouden meer hun nek moeten uitsteken om het onderwerp vrouwenemancipatie onder hun hoede te nemen, te onderzoeken en daarover te rapporteren. Bovendien beschouwt Lewis de afwezigheid van een kleine en krachtige VN-organisatie die de belangen van vrouwen behartigt, als een ‘verbazingwekkend en beledigend’ aspect van het multilateralisme.²

De onomwonden standpunten van Lewis omtrent het unilateralisme dat aan het Amerikaanse AIDS-fonds ten grondslag ligt, hebben hem in lastige situaties gebracht. Hij stelde

onder meer dat de Amerikanen met hun *Pepfar*-campagne te veel hebben ingezet op seksuele onthouding om verspreiding van HIV/AIDS te beperken. Het gevolg was dat de Amerikaanse Republieken bij de VN aan het lobbyen sloegen voor Lewis' ontslag. Ook zijn uitgesproken houding ten opzichte van het 'gewetenloos traag' handelen van Zuid-Afrika bij de behandeling van HIV/AIDS-patiënten resulteerde erin dat hij daar tot *persona non grata* is verklaard tot het moment waarop hij zijn persoonlijke excuses zou aanbieden aan de 'president, de minister voor Volksgezondheid en het ANC'.³

Dit Afrikanboek is niet zo zeer geschreven voor specialisten, maar als 'eye-opener' voor diegenen die zich betrokken voelen bij het behalen

van de millenniumdoelstellingen, de sociaal-economische omstandigheden in Afrika en de gevolgen van het Westerse beleid in deze regio. Lewis biedt geen uitgebreide onderbouwing voor zijn kritiek, maar de verhalen die de VN-gezant vol emotie tussen de feiten door vertelt, zijn verhelderend. Tevens maakt het perspectief van waaruit Lewis de problematiek benadert, zijn betoog verrassend. Zowel zelfkritiek als een open houding ten opzichte van het functioneren van de eigen organisatie en de gevolgen van gevoerd beleid is een absolute vereiste als men echt vooruitgang wil boeken bij het behalen van de millenniumdoelstellingen en de bestrijding van de huidige humanitaire malaise in Afrika.

Leontine Specker

Noten

- 1 D. Wittenberg, 'Rijke landen walgelijk arrogant jegens Afrika: gesprek met speciaal VN gezant voor aids in Afrika Stephen Lewis', in: *NRC Handelsblad*, 4 maart 2005.
- 2 Hij merkt hierbij op dat het reeds bestaande Ontwikkelingsfonds voor de Vrouwen van de Verenigde Naties (UNIFEM) nauwelijks recht doet aan de vrouwelijke helft van de wereldbevolking, en wel vanwege de minimale middelen en het personeel die het tot zijn beschikking heeft.
- 3 Zie noot 1.

Leontine Specker (Mprof) studeerde internationale betrekkingen en mensenrechten aan de Universiteit van Auckland, Nieuw Zeeland.

Cultuur en ontwikkeling in Azië

Robbert Maseland

Embedding Economics. The Constitution of Development & Reform in Malaysia & the Philippines (1981-1997).

Amsterdam: F&N Eigen Beheer, Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen, mei 2006; XII + 395 blz.

Na de overwinning in de Koude Oorlog benadrukten Westerse politici in een bui van triomfalisme tegenover de rest van de wereld het belang van de markteconomie, de democratie, de mensenrechten en het individualisme. Dat leverde een spectaculaire reactie uit Azië op, waar de leiders van snel moderniserende landen als Singapore en Maleisië helemaal niet op een les uit het Westen zaten te wachten. Als onderdeel van hun opkomst beklemtoonden zij juist de positieve invloeden van de eigen culturele

achtergrond, van het confucianisme (door Singapore's Lee Kuan Yew) tot de islam (door Maleisië's Mahathir). Door de zogeheten Azië-crisis van vlak voor de eeuwwisseling stierf deze internationale politieke discussie een vroegtijdige dood, maar uit de wetenschap omtrent ontwikkelingsvraagstukken is zij sindsdien niet meer weg te denken. Om te spreken met de titel van de gezaghebbende bundel essays van Harrison en Huntington uit 2000, *Culture Matters*: cultuur, en daarmee overigens ook geschiedenis, doet er toe, zoveel is inmiddels wel duidelijk. Maar hoe en waarom?

Robbert Maseland is een jonge wetenschappelijk onderzoeker die de handschoen heeft opgepakt. In mei promoveerde hij in Nijmegen op een indrukwekkend proefschrift dat onderzoekt hoe de pogingen tot neoliberale economische hervormin-

gen in twee geselecteerde landen zijn beïnvloed door de manier waarop zij daar in de sociaal-culturele context zijn ingebed. Hij koos voor Maleisië, waar de hervormingen in de jaren 1980 op succesvolle wijze plaatsvonden, en de Filipijnen, waar die in dezelfde periode grotendeels mislukten.

Maleisië toont over de afgelopen decennia niet één regeringsbeleid met een duidelijke relatie tot cultuur, maar meerdere, die soms tegenover elkaar staan en elkaar ook afwisen. Uiteindelijk besluit premier Mahathir, meer op autoritaire dan op democratische wijze (wat hij legitimeert, jawel, met een beroep op de autocratische politieke tradities van het Maleise schiereiland), dat het autochtone Maleise en islamitische bevolkingsdeel zich moet aanpassen aan de waarden die horen bij het moderne kapitalisme uit het tijdvak van

de globalisering. Er moet hard worden gewerkt, veel geleerd en zuinig worden omgegaan met geld. In feite zijn dit de waarden waarop Max Weber een eeuw eerder al de voordelen van het protestantisme boven andere godsdiensten voor een kapitalistische ontwikkeling baseerde.

Het interessante is dat Mahathir deze waarden niet alleen als doelstelling hanteerde (iets wat de bevolking moest overnemen), maar – op onnavolgbare wijze – tegelijkertijd als uitgangspunt (iets wat in essentie al aanwezig was). Hij kon daardoor beweren dat hij niets nieuws predikte, maar slechts de aansluiting op wat al lang onderdeel van de Maleise cultuur en geschiedenis was. Op deze wijze bleek de bevolking de drastische veranderingen te kunnen aanvaarden.

Op de Filipijnen verliep dat geheel anders. In dezelfde periode als Mahathir in Maleisië trachtte president Cory Aquino vergelijkbare hervormingen in de Filipijnen door te voeren. Maar in plaats van die te baseren op de Filipijnse traditie, moest zij juist beklemtonen dat de hervormingen een breuk met het verleden inhielden. Zij kon moeilijk anders, aangezien het heersende beeld van de Filipijnse sociale en politieke cultuur uiterst negatief is. Zowel vriend als vijand is

het erover eens dat die cultuur zich kenmerkt door bijvoorbeeld corruptie, wetteloosheid en onvermogen tot verbetering. De enige kans op succes bestaat uit de radicale vernietiging van deze cultuur, kortom revolutie. Ook Aquino deed haar hervormingen voorkomen als een revolutie, die uiteindelijk echter – net als alle voorgaande revoluties op de Filipijnen – eindigde in een mislukking, doordat de revolutionairen hun zaak verraadden en de krachtige elite de poging onder controle kreeg. Met de mislukking werd andermaal bewezen dat het land niet kan verbeteren.

Ook al zijn de Filipijnen niet het grote ontwikkelingsfiasco waarvoor zij vaak worden gehouden, toch is het verschil in ontwikkeling met Maleisië intussen aanzienlijk. De Maleisiërs verdienen tegenwoordig (bij een vergelijkbare binnenlandse inkomensongelijkheid) gemiddeld ongeveer tweemaal zoveel als de Filipino's, terwijl de inkomens rond 1980 nog op hetzelfde niveau lagen. Hiervoor zal het verschil in succes van de hervormingen in belangrijke mate verantwoordelijk zijn. Dat verschil kan weer (maar voor welk deel?) worden toegeschreven aan de totaal verschillende sociaal-culturele inbedding.

Maseland concludeert terecht

dat cultuur en geschiedenis geen vaststaande, neutrale zaken zijn, maar veranderende verhalen die machtsverhoudingen verhullen. Het is vooral de machtspositie van de verteller die bepaalt welk verhaal gepresenteerd wordt. De auteur laat hier uitgebreide theoretische en soms wat taaië beschouwingen op volgen, die ik maar even laat voor wat ze zijn. Maar als het gaat om het vergroten van welvaart, zou volgens mij op grond van het promotieonderzoek nog een belangrijke constatering kunnen worden toegevoegd. Namelijk dat verhalen over cultuur en geschiedenis die de bevolking in een gunstig daglicht stellen, op meer succes mogen rekenen dan verhalen die de burgers de moed ontnemen. Zoals een voetbalelftal tegen een sterkere tegenstander meer kans maakt op de overwinning als de coach het team zelfvertrouwen inpraat dan als hij zijn spelers mededeelt dat zij alles anders moeten doen, in de hoop te voorkomen dat het wéér mis gaat. Naast cultuur doen psychologie en mentaliteit ertoe.

Roel van der Veen

Dr Roel van der Veen is historicus en verbonden aan het Instituut Clingendael.

Ontwikkelingseconomie van hoog niveau

Adam Szirmai:

The Dynamics of Socio-Economic Development. An Introduction.

Cambridge: Cambridge University Press, 2005; 711 blz.; £ 30,= (paperback) / £ 60,= (hardback); ISBN: 0-521-52084-3

O. Babarinde & G. Faber (red.):

The European Union and the Developing Countries. The Cotonou Agreement.

Leiden/Boston: Martinus Nijhoff, 2005; 304 blz.; 65,= euro; ISBN: 90-04-14199-5

De armoede in de wereld is en blijft een zeer groot probleem. Nochtans, aan uitgebreid onderzoek daarover is er geen tekort. Vele aspecten van de armoede zijn besproken, gemeten en gewogen in talloze tijdschriftartikelen, boeken en op *websites*. Maar er blijft behoefte aan overzichtelijke en samenvattende literatuur over armoede in de zin van wat ontwikkeling en groei nu wel en niet tot stand brengen, alsmede hoe ontwikkelingswerk met het oog op vermindering van de armoede in de praktijk uitpakt.

Adam Szirmai, hoogleraar ontwikkelingseconomie aan de Technische Universiteit Eindhoven, heeft in die behoefte voorzien. Zijn boek begint met een breed opgezette discussie over het ontwikkelingsdebat als zodanig en de westerse inslag ervan. De historische Europese expansie naar alle richtingen van de wereld sinds 1400 tot en met de dekolonisering en de episoden daarna zijn de historische leidraad om het begrippenpaar 'economische groei en sociaal-economische ontwikkeling' in een kader te plaatsen. Alle grote auteurs komen daarbij aan bod, van Adam Smith via Gunnar Myrdal tot Amartya Sen, waarbij de centrale idee is dat ontwikkeling samengaat met vrijheid en met modernisering.

Ook het Afrikaanse socialisme en de huidige zoektocht van de islamitische wereld naar een eigen model en identiteit krijgen een plaats in het 'magnum opus' van Szirmai. Na de geschiedenis van de economische groei en de sociale ontwikkeling worden de dimensies bevolking, industrie, landbouw en cultuur uitvoerig besproken, wat aanleiding geeft tot genuanceerde uitspraken over 'modernisering'. Modernisering wordt in een vernieuwend hoofdstuk over cultuur verder uitgewerkt, waarin de auteur weberiaanse kernbegrippen over religie en protestantisme samenbrengt met rentabiliteit en management bij de behandeling van de vraag of er culturele barrières zijn voor economische ontwikkeling.

De concrete Europese hedendaagse vormgeving van ontwikkelingssamenwerking komt in dit boek echter niet goed uit de verf. Op blz. 529 vermeldt de auteur dat het verdrag 'Lomé 5' getekend is in 2000, wat Cotonou moet zijn. Dat is toch meer dan een schoonheidsfout voor een boek dat in 2005 verscheen.

Het Verdrag van Cotonou van 2000 wordt zeer uitvoerig besproken in de verzorgde bundel van Gerrit Faber van de Universiteit Utrecht en collega's. Dit boek analyseert het ontwikkelingswerk van de Europese Unie via 'Cotonou', ofwel het samenwerkingsverdrag tussen de EU en de landen uit Afrika, de Caraïben en de Stille Oceaan (ACS-landen). De auteur bieden een brede keus van analyses, met op het menu: een historische terugblik naar de aan 'Cotonou' voorafgaande Lomé-verdragen; een bespreking van zowel de afgesloten als nog op gang zijnde onderhandelingen omtrent de handelsverdragen; een analyse van de politieke dimensie van de samen-

werking; en voorts nog artikelen over de rol van de civiele maatschappij, de investeringsstromen en de monetaire samenwerking tussen de EU en de ACS-landen.

De *Economic Partnership Agreements* of EPA's die in de maak zijn, worden grondig behandeld, waarbij perspectief en context, een methodische analyse en ook een alternatieve benadering een plaats krijgen. De context-analyse van Stephen Wright bevat aardige sociologische en filosofische verwijzingen naar stromingen zoals het postmodernisme en de afhankelijkheidstheorie. Hierdoor ontstaan boeiende vergezichten, voorbij de einder van een handelsakkoord, wat een interessante aanvulling van Szirmai's boek is.

Faber zelf gaat meer de economisch-theoretische toer op en bespreekt de EPA's aan de hand van internationale en regionale economische analyse-schema's, waarna een alternatieve benadering volgt, geschreven door Chris Stevens. Deze alternatieve benadering is overigens elders veel grondiger uitgewerkt in werkstukken over alternatieven voor EPA's.

De machtspositie van de EU staat centraal in vrijwel alle bijdragen, gekoppeld aan de vaststelling dat de resultaten van de ACS-verdragen behoorlijk zwak zijn. In navolging van de in Brussel heersende doctrine schrijven de auteurs dat de slechte resultaten er kwamen *niettegenstaande* dit model van samenwerking. Wat niet gezegd wordt, is dat er misschien ook een gedeeltelijke *verantwoordelijkheid* ligt in Brussel vanwege de politieke constructies die de makers van de akkoorden voor ogen hadden toen Lomé in 1958 aan het Verdrag van Rome werd toegevoegd. Na zoveel jaren mislukking valt het te

betreuen dat Nederland in 1958 niet voet bij stuk hield in zijn afwijzing van de Franse claim voor associatie met de toen nog Franse koloniën.

Hoewel de opstellen van voornamelijk hoogleraren grondig zijn uitgewerkt en wetenschappelijk degelijk onderbouwd, mis ik toch gedurfde en vernieuwende perspectieven in dit boek. Misschien zou zo'n boek tot ietwat steviger conclusies mogen leiden dan tot het onderstrepen van de noodzaak van verder onderzoek, zoals de auteurs in hun slothoofdstuk doen. Het gaat immers om het overleven en de kansen op groei van zoveel Afrikaanse landen die net zoals elders zelf de eigen weg naar vrijheid en modernisering willen bepalen.

Een massale hoeveelheid Europees

spaargeld is verdwenen in verdragen die nauwelijks echte economische groei en ontwikkeling tot stand hebben gebracht. Een meer diepgaand ter discussie stellen van de EPA's is dan ook gewenst. Wie wil de EPA's eigenlijk? In vele Afrikaanse hoofdsteden valt een afwijzende houding, gekoppeld aan onverschilligheid, te bespeuren. Zonder het aandringen van de EU zouden er nooit EPA's komen. Misschien komt er weldra een herkansing voor Nederland op politiek vlak in de EU, wanneer de aanvaarding of afwijzing van de EPA's aan de orde is. De EPA-kwestie verdient een grondige terdiscussiestelling, waarbij niet gezwich wordt voor loze woorden over onze zogenaamde verantwoordelijkheid in Afrika, die

in feite een masker zijn voor politiek neo-kolonialisme.

Professor Szirmai van zijn kant heeft een 'magnum opus' geschreven over ontwikkelingseconomie, een uitermate goed gedocumenteerd werk over alle essentiële aspecten van deze tak van de economische wetenschap, waarbij ook de sociale dimensies goed aan bod komen. Zoals het een groots boekwerk van meer dan 700 bladzijden past, heeft de auteur zijn publikatie de nederige ondertitel 'An Introduction' meegegeven.

*Karel van Hoestenbergh*e

Karel van Hoestenbergh is adviseur handelspolitiek in Dar es Salaam, Tanzania.

Analyse van terroristisch kwaad ontbeert nuance

Uri Rosenthal, Erwin Muller & Arnout Ruitenberg

Het terroristische kwaad. Diagnose en bestrijding.

Meppel/Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 2005; 201 blz.; 24,- euro; ISBN: 90-5454-607-7

Het terroristische kwaad. Diagnose en bestrijding is een boekwerk van de hand van de directie van het Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, het COT. Helaas doen de heren Rosenthal en Muller hun reputatie hiermee geen eer aan. Het is een tendentieuze geschreven werk, waarbij termen als 'het summum van het kwaad' en 'hyperterrorisme' vanaf praktisch iedere pagina op de lezer worden afgevuurd. Het doel van het boek lijkt hiermee eerder het aanjagen van angst te zijn (ook het

oogmerk van een terrorist, trouwens) dan het inzichtelijk maken van ontwikkelingen in terrorisme en hoe zich hier het beste tegen te weren.

Naast het onduidelijke doel van het boek, is ook het gebrek aan wetenschappelijke diepgang voor de inhoudelijk geïnteresseerde lezer een gemis. Het eerste hoofdstuk, dat een introductie op het onderzoek behoort te zijn, lijkt meer op de conclusie. Het ontbeert uitleg en toelichting op de thematiek en de afbakening van de onderzoeksvragen. Bovendien wekt het de indruk dat de auteurs van te voren al wisten welke conclusies ze zouden trekken; de moeite om dit te verbloemen is niet eens genomen.

Daarnaast wordt er veelvuldig geschermd met termen en definities; dit geeft de oppervlakkige lezer de indruk dat het een wetenschappelijke publikatie betreft. Maar wie

verder kijkt, ziet vooral loze kreten en onduidelijkheid. Er worden definities geïntroduceerd zonder dat hierbij een afdoende toelichting wordt gegeven. Onherroepelijk rijzen vragen als: wat betekent dit?; waar komt deze definitie vandaan?; hoe verhouden de definities zich tot elkaar?; hoe verhoudt dit zich tot andere definities of interpretaties in de literatuur?; waarom kiezen de auteurs voor deze interpretatie? Ook wordt gereferreed aan bevindingen van andere onderzoekers, maar meer dan een losse verwijzing is er niet, waardoor de lezer met meer vragen achterblijft dan er beantwoord worden. Hoe handig ware het dan geweest met behulp van een bibliografie in één oogopslag te zien welke literatuur de auteurs erop hebben nageslagen.

De populistische en tendentieuze woordkeuze van de auteurs is onge-

lukkig: hierdoor maakt het boek direct een ongenueanceerde indruk. Hetgeen uiteraard de kritische lezer aanzet tot extra kritisch lezen, en dan blijkt het werk inhoudelijk onder de maat te zijn. Een groot aantal open deuren wordt nogmaals geopend. Er wordt geconcludeerd dat de wereld er in de strijd tegen het internationale terrorisme slecht voor staat. Het enige dat 'ons' nog kan redden, is de democratische staat: de democratische staat kan zijn legitimiteit benutten in de strijd tegen het internationale terrorisme. Hoe dat er dan precies uit

zal zien, is een vraag die in een ander boek beantwoord zal moeten worden. Saillant 'detail' bij deze notie is dat in een democratie de legitimiteit van beleid wordt bepaald door het draagvlak onder de bevolking. Verandert de bevolking in grote getale van mening, dan zal de regering/het beleid volgen; dat zagen we ook in Spanje na 'Madrid'. De Spaanse democratie zorgde ervoor dat de troepen werden teruggetrokken. Misschien willen de auteurs een volgende keer ook ingaan op het probleem dat juist de democratie kan vormen voor een

stevige strijd tegen het internationale terrorisme.

Van Rosenthal en Muller, gerenommeerde experts op veiligheidsterrein, kunnen we zeker verwachten dat ze deze 'open einden' in volgende publicaties zullen dichtten, en daar kijken we dan ook naar uit.

Roos Toxopeus

Roos Toxopeus is verbonden aan het *Clingendael Security and Conflict Programme (CSCP)*.

Terrorisme in multidisciplinaire analyse

Roel W. Meertens, Yvonne R.A. Prins & Bertjan Doosje

In iedereen schuilt een terrorist.

Schiedam; *Scriptum*, 2006; 159 blz.; 17,95 euro; ISBN: 90-5594-388-6

Na de aanslagen in New York, Madrid en Londen vroeg iedereen zich af hoe dit kon gebeuren en de behoefte aan uitleg en informatie omtrent terrorisme was groot. In reactie hierop hebben de laatste jaren sociologen, economen, theologen, arabisten, politicologen en historici in toenemende mate geprobeerd hun vakkenis in te zetten voor de analyse van terrorisme. Met de bundel *In iedereen schuilt een terrorist* hebben de Amsterdamse psychologen Roel Meertens, Yvonne Prins en Bertjan Doosje de daad bij het woord gevoegd en geprobeerd het terrorismedebat te verrijken met inzichten vanuit hun discipline. Ze richten zich in hun werk op de bron van alle ellende: de mens in zijn of haar sociale context.

Het boek bestaat uit twee delen. In het *eerste deel* wordt een terroristische organisatie beschouwd als

een sekte. De groepsprocessen die in sekten plaatsvinden, zijn volgens de auteurs ook van toepassing op een organisatie als Al-Qaeda. Leaders van dergelijke groepen kunnen op uiteenlopende manieren macht naar zich toe trekken en het gedrag van leden volledig naar hun hand zetten. Het ligt in de aard van de mens een autoriteit te accepteren als deze in staat is te belonen, te straffen of als deze autoriteit door andere groepsleden als leider wordt erkend.

Een tweede menselijke eigenschap wordt beschreven aan de hand van de *cognitieve-dissonantietheorie*. Als iemand geconfronteerd wordt met tegengestelde ideeën of standpunten, dan zal hij automatisch een van deze ideeën aanpassen. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer een roker de gevolgen van roken voor de gezondheid bagatelliseert. Het standpunt dat roken slecht is voor de gezondheid, botst met de wens van deze persoon om een gezond leven te leiden en wordt daarom verdraaid. De cognitieve-dissonantietheorie verklaart dat leden van een sekte radicaliseren naarmate ze meer opof-

feringen moeten doen voor hun zaak. Deze opofferingen moeten worden gerechtvaardigd en dat gebeurt door de inname van extremere standpunten. Ook als er in een groeps kader beslissingen worden genomen, kan er radicalisering plaatsvinden. Dit verschijnsel heet in de psychologie 'risky shift'. Als groepsleden in een discussie elkaars standpunten vergelijken, zal de groep in zijn geheel een extremer standpunt aannemen. Dit is een gevolg van de groepsdruk en de wens van de individuele groepsleden zich te profileren en te laten zien dat ze bereid zijn tot het nemen van risico's. De auteurs beschrijven zo nog een aantal sociaal-psychologische mechanismen, waaronder sociale categorisatie, stereotypering en groepsvorming op internet.

Het *tweede deel* van het boek gaat in op de effecten van een aanslag op de getroffen bevolking en staat enigszins los van het eerste deel. De auteurs Meertens, Prins en Doosje laten, aan de hand van gegevens van onderzoek naar medicijngebruik en artsbezoek in de Verenigde Staten na '9/11', zien dat deze aanslagen een

grote impact hadden. Vier tot vijf maanden na elf september had meer dan 15% van de Amerikanen last van paniekaanvallen, terwijl dit percentage normaal rond de 5% ligt. De terroristische aanslagen hebben volgens de schrijvers ook in Nederland gevolgen gehad. De wederzijdse stereotypering van moslims en niet-moslims is toegenomen sinds de aanslagen in New York, Madrid, Londen, en niet te vergeten de moord op Theo van Gogh in Amsterdam. Zij benadrukken het belang van het tegengaan van de polarisatie; een van de aanbevelingen aan het einde van het hoofdstuk is dan ook dat uiteenlopende groepen in de samenleving meer met elkaar in contact moeten worden gebracht.

De aanbevelingen in het boek zijn enigszins voor de hand liggend, maar daarom niet minder waar. *In ieder een schuilt een terrorist* geeft op een toegankelijke manier inzicht in de psychologische processen en mecha-

nismen die in werking treden zodra een groep mensen met een bepaald doel bijeenkomt. De psychologische processen die in deze situatie spelen zijn interessant en worden in het boek duidelijk uitgelegd. De auteurs maken aannemelijk dat radicaliseringsprocessen in de aard van de mens liggen en ook in een dagelijkse context plaatsvinden.

Hoewel de theorieën die in het boek worden beschreven zeker van toepassing zijn op terroristische groeperingen, lukt het de auteurs niet altijd met overtuigend bewijs hiervoor te komen. De voorbeelden beperken zich veelal tot al-Qaeda en de Hofstadgroep. Als de auteurs zich beter in het onderwerp hadden verdiept, was het hun waarschijnlijk gelukt met meer en nog interessantere voorbeelden op de proppen te komen.

Een tweede kritiekpunt betreft de algemene conclusies van het boek.

De auteurs poneren in de inleiding de volgende vraag: 'waarom gingen juist deze mensen tot aanslagen over en deden miljoenen andere gelovigen dat niet?' Ze stellen hiermee de juiste vraag, maar de conclusie dat terroristen géén maniakale gekken hoeven te zijn, is niet bijzonder bevredigend. Het zou interessant zijn geweest als ook radicalisering van een individu los van een sociale context zou zijn behandeld. De conclusie dat in ieder mens een terrorist schuilt, heeft eigenlijk weinig verklarende waarde en met de titel van het boek lijken de auteurs dan ook te suggereren dat psychologen slechts in beperkte mate kunnen bijdragen aan een beter begrip van terrorisme.

Koen van Lieshout is student Midden-Oostenstudies aan de Radboud Universiteit Nijmegen en als stagiair verbonden aan het Instituut Clingendael.

Wat 'globalisering' met culturen doet

Evert Jan Groeskamp

Terra Cognita, de laatste wereldreis. Een onderzoek naar globalisering en culturen.

Deventer: EJG Publications, 2006; 811 blz.; ISBN: 90-810451-1-3

Wereldreizen spreken tot de verbeelding en waren daarom al het onderwerp van menig boek. Toch valt er volgens Evert Jan Groeskamp nog wel wat nieuws over te vertellen. In de proloog van *Terra Cognita* – want de wereld is inmiddels wel bekend – laat hij motivaties voor wereldreizen de revue passeren. In eerste instantie was exploratie de drijvende kracht achter deze riskante ondernemingen, daarna

exploitatie, vervolgens geloofs- en cultuurverbreiding en als laatste toerisme. Groeskamp onderneemt de in dit boek beschreven wereldreis volgens een nieuw concept, gericht op de culturen van deze wereld. In een steeds verder globaliserende wereld wil hij achterhalen in hoeverre er werkbare alternatieven zijn voor de dominante westerse cultuur, die volgens hem in haar eindstadium is aanbeland. De auteur noemt de manier waarop er in het westen over consumptie en produktie wordt gedacht en een gebrek aan idealisme als symptomen van deze crisis. Geïnspireerd door Huntington's theorie van een *clash of civilizations* zoekt de schrijver naar een wereldcultuur met

de potentie de confrontatie met de westerse cultuur te overleven.

Een ambitieus plan, waaraan met een vlotte pen en veel feitenkennis is vormgegeven. In Groeskamp's boek worden anekdotes over zijn reis afgewisseld met achtergrondinformatie en analyses van de cultuur van de bezochte plaatsen. Daarnaast geeft het boek een overzicht van theorieën op het vlak van cultuur en intercultureel contact. De ideeën van de Amerikaanse econoom Tyler Cowen bijvoorbeeld, die in zijn *Creative Destruction* (2002) de globalisering ophemelt als een bron van keuzevrijheid en diversiteit, worden helder uiteengezet en vervolgens bestreden. Globalisering leidt volgens Groeskamp slechts tot één

wereldcultuur, maar met vele subculturen. Die diversiteit in subculturen, waarin men op individuele basis een keuze maakt, moet niet vereenzelvigd worden met diversiteit van zichzelf in stand houdende culturele eenheden, bepaald door het collectief. Cowen doet dit wel en als gevolg daarvan trekt hij volgens Groeskamp onterecht de conclusie dat globalisering niet ten koste gaat van culturele diversiteit. Bovendien gaat het verlies aan op zich zelf staande culturen gepaard met een verlies aan identiteit bij de deelnemers aan die culturen. Cowen gaf zelf al toe dat identiteit bewust keuzebeperking inhoudt. Daarmee is de prijs die voor de toegenomen keuzevrijheid wordt betaald, namelijk identiteitsverlies, volgens Groeskamp veel te hoog.

De gedoodverfde overwinnaar van de globalisering, de westerse cultuur,

stevent in de ogen van de schrijver op haar eigen ondergang af. Zijn bezoek aan Paaseiland speelt in de conclusie van zijn boek een rol, aangezien daar ooit een hoogwaardige beschaving zou zijn geweest, die zichzelf ook ten gronde heeft gericht. Het resultaat van de zoektocht naar een alternatief is voor zowel schrijver als lezer enigszins teleurstellend. Groeskamp ziet van alle wereldculturen enkel potentie tot overleven in de islamitische. Maar de twee culturen zullen elkaar volgens hem blijven bestrijden, tenzij de globalisering teruggedrongen wordt. Elk van de bestaande wereldculturen zou een eigen territorium moeten krijgen, waartussen slechts beperkt contact mogelijk is.

Groeskamps oplossing voor de *clash of civilizations* lijkt moeilijk te verwezenlijken. Ook zijn vorige boek, *India verlaten* (1998), kende een dergelijke

vérgaande conclusie. Hierin werden diverse redenen aangevoerd om het wereldomvattend toerisme drastisch in te perken. Dat de auteur vervolgens zelf op wereldreis gaat, geeft aan dat ook hij de vermeende zelfdestructieve westerse levenswijze maar moeilijk los kan laten. Dit is weinig hoopgevend voor de rest van de wereldbevolking, die zich minder in het probleem verdiept heeft. Maar ook al bevat het boek niet dé oplossing voor een mogelijke mondiale crisis, een onderhoudende reis door culturen en cultuurverschillen is het wel.

Maarten Bark

Maarten Bark studeert geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en is stagiar bij Instituut Clingedael.